

İran: De Facto Bir Fars-Türk Devleti.

Referans:

İran İslam Cumhuriyeti

Kuruluş tarihi: 1979.

1935 yılına kadar "Pers" olarak anılan ülke, başka isimlerle de anılmaktadır.

Başkent: Tahran.

Nüfus: Yaklaşık 87 milyon (2022 yılı sonu verilerine göre). Nüfus miktarı 1971'de yaklaşık 29 milyon iken, 50 yıl içerisinde 3 kat arttı.

Etnik yapı:

Türkler: %30-35,

Kürtler: %5-10,

Araplar: Yaklaşık %2,

Beluciler: Yaklaşık %2.

Ermeniler, Gürcüler, Yahudiler, Süryaniler ve diğerleri: Yaklaşık %1.

Farsça konuşan nüfus: %50-60.

Farsça konuşan halklar arasında Farslar ilk sırada yer almaktadır.

Türkçe konuşan halklar arasında Azerbaycan Türkleri ilk sırada yer almaktadır.

Farslar ağırlıklı olarak İran'ın orta, kuzeydoğu ve güneybatı bölgelerinde yaşamaktadır.

M.Ö. 2. binyılın sonundan yaklaşık M.S. 1. binyılın başlangıcına kadar Hint-Aryanlardan ayrılan İranlılar, Avrasya bozkırlarından batıya doğru yayılmıştır. Günümüz İran topraklarında Persler, Medler, Partlar ve Baktriyalılar ismi ile anılan İran halkları yaşamıştır.

Hint-Avrupa dil grubunun Hint-İran şubesinin İran dillerini konuşan topluluklarla ortak kökene sahip bir dil grubunu oluşturan İran halkları; İran, Afganistan ve Tacikistan'ın nüfusunun çoğunluğunu oluşturmakla birlikte Özbekistan, Pakistan, Türkiye, Irak, Suriye, Umman, Çin, Azerbaycan ve Rusya'da da yaşamaktadır.

Siyasi kullanımda "İranlılar" terimi, şimdiki İran'ın sakinlerini, özellikle de 1935'te "İran" adının resmi olarak kabulü ile ilişkilendirilen Farsça konuşan-ları ifade etmektedir. "İran" terimi başlangıçta, şimdiki İran, Afganistan ve Orta Asya'nın güneyi (Horasan) dâhil olmak üzere geniş bir coğrafyayı tanımlamak için kullanılırken, günümüzde "şimdiki İran" ile "tarihî İran" kavramlarını birbirinden ayırmak amacıyla "tarihî İran" için "Persia" ifadesi kullanılmaktadır.

“İran” terimi, şimdiki İran devletini ifade ederken, “Persia” terimi “Fars” eyaleti (“Pars” eyaleti) anlamında kullanılmaktadır. Şimdiki İran, aynı zamanda Azerbaycan, Irak ve Afganistan topraklarının bir bölümünü de içermektedir.

Persia, günümüzde “Fars” olarak adlandırılan tarihi Pars bölgesinin Latinceye uyarlanmış adıdır (eski Farsça – *Parsuash*; eski Yunanca – *Persis*). Bu bölge, İran'ın güneyinde, Basra Körfezi kıyısında (Farsların ve Farsça dilinin tarihi anavatanı) bulunmakta olup, burada kurulan bir dizi devlete bu isim verilmiştir.

İlk önemli İran devleti, başkenti Ekbatan olan (şimdi Hamedan, İran) Medya Krallığı'dır (M.Ö. 670-550). Medler, İran'ın kuzeybatısında ve Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan Medya'da yaşayan İran kökenli eski bir halktır. Medyan dili, Batı İran dilleri grubuna aittir.

Tarih literatürüne göre Ahemeniş İmparatorluğu, Part Krallığı ve Sasani İmparatorluğu olmak üzere üç Pers devleti kurulmuştur.

Ahemeniş İmparatorluğu (M.Ö. 705 - 330): Pers kabileleri birliğinin lideri Ahamen'den gelmektedir. Pars'ta hüküm süren (M.Ö. 558-538) Ahemeniş'in soyundan gelen Büyük Kiros ya da II. Kiros, Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin çoğunu bir araya getiren devasa Birinci Pers İmparatorluğu'nu kurmuştur. Büyük İskender M.Ö. 330'da işgal ettiği Ahemeniş Devleti'nin varlığına son vermiştir. Büyük İskender'in ölümünden (M.Ö. 323) sonra M.Ö. 256'ya kadar hüküm süren Seleukosların (Seleukos, Büyük İskender'in komutanıydı) egemenliği altına giren Persia, daha sonra Part krallığının bir parçası haline gelmiştir.

Part Krallığı (M.Ö. 250- M.S. 227): Hazar Denizi'nin güneydoğusunda yer alan Parthia, Seleukos Devleti'nin bir satraplığı (eyaleti) idi. Arşakidler veya Arsakidler, şimdiki Doğu Anadolu, Transkafkasya, Irak, İran, Afganistan, Türkmenistan ve Pakistan topraklarında hüküm süren Parn hükümdarı I. Arşak tarafından kurulan eski bir hanedandır. Tarih yazımında Part-Pers Arşakid hanedanı, Partça “Part” veya “Partian” anlamına gelen Pehlev'den türetilen Pehleviler olarak anılmaktadır. I. Arşak, hanedanın kurucusu ve aynı zamanda hanedanın babası olarak kabul edilmektedir. Partlara hükmeden bu hanedandan taç giymiş ilk kral, I. Arşak'ın II. Arşak adıyla tahta geçen kardeşi Tiridates'tir. Arşakidler Devleti'nin Orta Asya halkları ile yakın bağları bulunmaktadır.

Parnlar (veya Aparnlar), muhtemelen Massaget (İskit) grubunda yer alan Dahların bir parçası olan eski bir Doğu İran halkıdır. Antik Çağ'da Aral Denizi bölgesi bozkırlarında, Mangışlak'ta ve Kopet Dağları'nın kuzey yamaçlarında yaşadıkları bilinmektedir.

Dahlar (Daklar), eski çağlarda Orta Asya'da yaşamış üç göçebe Saka (Massaget) kabilesinin İran dili konuşan birliğinin ortak adıdır.

Massagetler, eski yazarlar tarafından İskit topraklarında yaşayan İran dili konuşan göçebe insanlara atıfta bulunmak için kullanılan etnik isimdir. Herodot, çağdaşlarına isnat ederek, bazılarında göre Massagetlerin bir İskit kabilesi olduğunu yazmıştır.

Part ismi, Arşakidler Hanedanı kurucusu I. Arşak'ın soyu, güneyde Hindukuş Dağları ile kuzeyde Fergana Vadisi arasında yer alan, şimdiki Tacikistan, Özbekistan ve Afganistan'ın bitişik topraklarındaki tarihi bir bölge olarak bilinen Baktriya'dan gelmektedir. Part Krallığı heterojen ve istikrarsız bir birlik olmuştur. Her biri kendi diline sahip farklı veya yakın halklara ve kabilelere mensup bölgelerdeki nüfus, ortak bir maddi ve manevi kültür çatısı altında birleşmişlerdir. Partlar, göçebe kabileler olup Sasaniler veya Persler tarafından Aryan olarak görülmemiştir. Bu nedenle Part Krallığı, Ahamenişler Devleti'nin ve Sasani İmparatorluğu'nun bir nevi devamı olmasına rağmen, ikinci Pers İmparatorluğu olan Sasani Devleti gibi bir Pers İmparatorluğu olarak kabul edilmemektedir. Part yönetiminin Persler tarafından bu şekilde reddedilmesi, Pars bölgesinden bir valinin isyan etmesine, son Part kralını ve yandaşlarını öldürmesine ve kendisini kral ilan etmesine yol açmıştır. Burada söz konusu olan ise yalnızca devletin adının değişmesidir. Orta Asya'dan İran dili konuşan göçebeler boyunun temsilcileri yönetimden uzaklaştırılmış ve böylece Sasaniler kendilerini Ahamenişlerin torunları olarak ilan etmiştir.

Partların geri kalanları, valinin Part kraliyet hanedanının bir kolunun temsilcisi olduğu Armenia eyaletinde yoğunlaşmıştır. Ermeni vakanüvislerinin kendilerine mal ettikleri, kelimenin tam anlamıyla kopyalayıp isim ve tarih verdikleri dönem, esasen Part dönemi tarihinden başka bir şey değildir. 400'lerin başından itibaren ise Part Orta Asya kabilelerinin Ermenileştirilmesi süreci başlamıştır.

Sasani İmparatorluğu (224-651): Hanedan, Sasani boyu Papak'tan Pars'ın ilk kralının babası olan Sasan'ın adını taşıyan Pars'tan gelmektedir. Papak'ın oğlu I. Ardaşir, 224 yılında Part Kralı IV. Artaban'ı mağlup ederek Bizanslılarla karşı karşıya gelen Sasani Devleti'ni kurmuştur. Bu iki devlet arasındaki ihtilaf, 4. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış, son savaş 602-628'de yapılmıştır. Aslında bu savaşlar Hristiyanlar ve Zerdüşterler arasındaki din savaşlarıdır. Sonuç olarak her iki taraf da tükenme noktasına gelmiş ve bu yıllar Araplar için parlak bir dönem olmuştur. Sasani İmparatorluğu'nun fethine önemli bir katkı da Hz. Muhammed'in annesinin kuzeni ve aynı zamanda 17 yaşında İslam'a ilk girenlerden biri olan Saad bin Ebu Vakkas el-Kureyşi tarafından sağlanmıştır.

Saad bin Ebu Vakkas, Hz. Muhammed'in en saygın on sahabesinden biridir. 614'te Saad ve diğer Müslümanlar dua etmek için Mekke yakınlarındaki dağlık

bölgeye gittiklerinde, orada müşriklerle Müslümanlar arasında bir kavga çıkmış, bu esnada Saad'ın ilk karşılaştığı müşriklerden birine devesinin çenesiy-le vurmasıyla İslam uğruna ilk kan dökülmüştür.

Arap Hilafeti (632-1245): Hilafetin ilk çekirdeğini, Hz. Muhammed tarafından 7. yüzyılın başlarında Hicaz'da (Arap Yarımadası'nın batı kesiminde, Suudi Arabistan'ın bir parçası olan bölge) inşa edilen ve Arapçada "topluluk" anlamına gelen Müslüman ümmeti oluşturmuştur. Daha sonra Arap Yarımadası, Irak, İran, Transkafkasya toprakları, Orta Asya, Suriye, Filistin, Kuzey Afrika, İber Yarımadası'nın büyük bir kısmı (İspanya, Portekiz ve Fransa'nın bir kısmının yanı sıra Andorra ile Cebelitarık) ve Sindh'i (Pakistan eyaleti) kapsayan devasa bir devlet kurulmuştur. 7. yüzyılın ortalarında Araplar, Sasani İmparatorluğu'nu işgal etmeye başlamış; başkent İstahr'ın 650'de düşmesinden sonra İran'ın tamamı Arapların egemenliğine girerek Arap valiler tarafından yönetilmeye başlamıştır. Bu zamana kadar Zerdüştlüğün bir kısmı zaten Hristiyanlaştırılmış idi. Ancak Araplar onları İslam'a dönmeye zorlamamıştır.

İstakhr, İran'ın güneyinde, antik Persepolis başkentinden beş kilometre uzaklıkta, idari olarak Fars eyaletinin Mervdeşt Şehristanı'nın bir parçası olan antik bir kenttir. İstahr, o dönem Zerdüştlüğün merkezi olup, İran'a düzenlediği sefer sırasında Büyük İskender tarafından yakılmıştır.

9. yüzyılın sonunda Arap Hilafeti bir gerileme sürecine girmiştir. Halifeliğin farklı bölgelerinde valiler ve komutanlar, beylikler veya ilçelere benzeyen kendi yarı bağımsız oluşumlarını kurmaya başlamış; 10. yüzyıla gelindiğinde ise günümüz İran toprakları, Arap Hilafetine karşı silahlı bir isyan sonucunda aynı şekilde iktidarı ele geçiren ve tahta çıkan vasallar veya valiler aracılığıyla birkaç küçük hanedan tarafından yönetilmeye başlamıştır.

Sacidiler, 889-929'da Azerbaycan'da ve İran'ın kuzeybatısında hüküm sürmüştür. Bu topluluk Türk kökenli olup Orta Asya'dan göç ederek bu topraklara yerleşmiştir. Başkentleri Merağa ve Erdebil (şu anda İran/Güney Azerbaycan) şehirleridir.

Salaridler, 941-981'de önce Azerbaycan'da ve İran'ın kuzeybatısında, daha sonra Derbent'e kadar olan topraklarda hüküm sürmüştür. Deylemî kökenli (artık mevcut olmayan Farsça konuşan bir kavim) olup başkenti şu anda İran'ın (Güney Azerbaycan) bir şehir olan Erdebil'dir.

Şeddâdiler, 951-1199'da Azerbaycan ve Ermenistan'da hüküm sürmüştür. Bu topluluk Arap kökenli olup Dvin, Gence (970-1075) ve Ani şehirleri başkentleri olmuştur. Gence, günümüzde Azerbaycan sınırları içinde yer almaktadır.

Selçukluların gelişiyle Şeddâdîler, bir kısmı bugünkü Ermenistan olan bölgelerin vasalları ve valileri olmuştur.

Revvâdîler, 981-1071'de Azerbaycan'da ve İran'ın kuzeybatısında hüküm sürmüştür. Arap kökenli (Basralı Yemenliler) olup Halife el-Mansur (754-775 yılları arasında halifelik yapmıştır) yönetiminde kuzeybatı İran'a yerleştirilmiştir. Şu anda İran şehirleri olan Merağa ve Erdebil (Güney Azerbaycan) başkentleri olmuştur.

875-999'da Horasan ve Maveraünnehir topraklarında (şimdiki İran, Tacikistan, Afganistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Pakistan) Pers **Sâmânî** Hanedanı hüküm sürmüştür.

Samanoğullarına hizmet eden Türk kökenli Alp Tegin (Oğuzların Kayı boyuna mensup), 962'de başkenti Gazne olan devletin hükümdarı olmuş ve 100 yıldan fazla hüküm süren **Gazneli** Hanedanını kurmuştur. Tuğrul Bey (Selçuk Bey'in torunu) komutanlığındaki Kınık boyundan gelen Oğuzların bir kısmı batıya hareket ederek Bağdat'ı işgal etmiş ve Halifenin elinden "Sultan" unvanını almıştır. Rey'i başkent ilan eden Tuğrul Bey, **Selçuklu** Hanedanının temelini atmıştır (1037-1194).

Azerbaycan ve İran'da Türkler 3-4. yüzyıllarda (Hunlar), 5-6. yüzyıllarda Sabirler, 7-8. yüzyıllarda Hazarlar, 10-11. yüzyıllarda Oğuz Türkleri, 11. yüzyılda Kıpçaklar ve 13-15. yüzyıllarda Türk-Moğollar yerleşmiştir.

Cengiz Han bir Türk kökenlidir. Cengiz ordularının büyük çoğunluğunu çeşitli Türk boylarına mensup savaşçılar oluşturmuştur. Cengizîler, yani Moğollar gelmeden önce İran kısa bir süre Pers Gurlular Devleti ve Oğuzların Beğdili boyundan gelen Harezmsahlara Devleti'nin egemenliği altında bulunmuştur. Oğuz Türkmen boylarından Beğdili, Safeviler yönetimindeki Kızılbaş aşiret konfederasyonunun bir kolu olan Şamlu aşiret birliğinin de bir parçasıydı.

1265-1335 yılları arasında İran, İlhanlı Hanedanı tarafından yönetilmiştir. İlhanlı Devleti, Cengiz Han İmparatorluğu'nun çöküşü sırasında kurulmuş ve günümüzdeki İran, Afganistan ve Türkmenistan topraklarının büyük bir kısmını, Arap Irak'ını, Küçük Asya'nın doğu kısmını ve ayrıca Transkafkasya'nın önemli bir parçasını içermektedir.

Hülâgû (İlhanlı) Devleti, Rus tarih yazımında benimsenen isim iken, Batı tarih yazımında Hülâgûler İlhanlığı, hükümdarına da İlhan denir. Devletin asıl adı "İran toprakları" anlamına gelen "İranzemin" idi. İlhanlıların başkentleri Meraga (Güney Azerbaycan, İran), Tebriz (Güney Azerbaycan, İran) ve Sultaniye (Zencan yakınlarında, Güney Azerbaycan, İran) idi. Bütün bu şehirler şu anda İran'ın kuzeybatı kesiminde (Güney Azerbaycan) bulunmaktadır.

İlhan Olcaytu (1278-1316) 1309'da İslam'ı (Şii mezhebi) kabul etmiştir. Cengizlilerden ilk Müslüman 1240 yılında, Cengiz Han'ın torunu Jochi'nin oğlu Altınordu Hanı (Ulus Jochi) Berke (1209-1266) olmuştur.

Olcaytu, Safevi tarikatının kurucusu ve Safevi hanedanının atası Erdebil şeyhi Sefiaddin'e (1256-1334) saygıyla yaklaşmıştır. İran'da (esas olarak Azerbaycan bölgesinde) bu tarikatın faaliyeti tasavvufta, adını tarikat üyelerinin başlıklarının renginden alan ve genellikle Kızılbaş (kırmızı başlı) olarak adlandırılan özel bir yönün tahsis edilmesine yol açmıştır.

Birçok saygın bilim adamına göre Altın Orda'nın önce Hülâgûlerle, sonra Timurlularla olan savaşları esas olarak Azerbaycan nedeniyle yapılmıştır. Öyle ki coğrafi ve stratejik konumu ve doğal kaynakları ile Azerbaycan'dan geçen ticaret ve kervan yolları fatihleri cezbetmiştir. Ayrıca Cengiz Han'ın vasiyetine göre Azerbaycan, Altın Orda'nın bir parçası olacaktı.

14. yüzyılın ortalarında Hülâgûlerin zayıflamasıyla birlikte İran topraklarında Çobanoğulları, Celayirliler ve Muzafferiler olmak üzere üç devlet ortaya çıkmıştır.

Çobanoğulları (1338-1357): “Suldus” Türk kabilesinden gelen bir hanedan olup Hülâgû Ulusu'nda (devletinde) en yüksek mevkileri işgal etmiştir. Devletin varlığının son döneminde, Celayir Hanedanı ile dönüşümlü olarak sahte İlhanlılar adına hüküm sürmüşler, ardından şimdiki İran Azerbaycan'ının bir parçası olan topraklarda, başkentleri Tebriz olmak üzere bir devlet kurmuşlardır (Güney Azerbaycan, İran).

Celayirliler (1340-1410): “Celayir”, Türk kabilesinden gelen bir padişahlar hanedanıdır. Devletleri, şimdiki orta ve güney İran ile Irak'ı (kuzey kesimi hariç) kapsamaktaydı. Başkentleri Bağdat (Irak), Tebriz (Güney Azerbaycan, İran) ve Basra (Irak) şehirleridir. Hanedanlığın kurucusu Hasan-ı Büzürg, Safiyüddin Erdebilî ile olan dostluğuyla ünlüdür. Hasan-ı Büzürg'ün ölümünden sonra Celayirliler, Safevi tarikatı ile iyi ilişkiler sürdürmeye devam etmiştir. Celayir Hanedanının (1382-1410) son hükümdarı Ahmed Celayir, ilk Azerbaycan şairlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan Türkçesinde, Arapça ve Farsça şiirler yazmıştır.

Muzafferiler (1314-1394): Şimdiki İran'ın doğu kesiminde hüküm süren Pers kökenli bir hanedanıdır. Muzafferiler, Celayirliler ile sürekli savaş halinde olmuştur. Başkentleri günümüz İran'ının Kirman ve Şiraz (İran) şehirleridir.

1380-1405 yılları arasında artık Çobanoğulları, Celayirliler ve Muzafferîlerin varlığı sona ermiş ve o dönemde İran topraklarının tamamı Timur'un (Aksak Timur) egemenliği altına girmiştir. Timur, Türklerin Barlas boyuna mensuptur. Eşi Saray Mülk Hanım da Cengiz Hanedanından Çağatay ulusunun son hükümdarı Kazan Han'ın kızıydı. Timur, bir Müslüman olarak tasavvufa ve tarikatlara yakın ilgi duymuş, Safevi tarikatından Şeyh Alâeddin Erdebilî (Hâce Ali) ile dostane ilişkiler kurmuştur.

Batı tarih yazımında Oğuz Türklerine Türkmen veya Türkman denilmiştir. Ortaçağ yazarları Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmet el-Bîrûnî (973-1048) ve Şeref ez-Zaman Tahir el-Mervezî (1056-1125)'ye göre bu terim, İslam dinini kabul eden Oğuzları ifade etmektedir. "Türk İman" yahut "Türkmen Men" Türkmen teriminin kökenleri sanılmaktadır. Türkmen tabiri en çok Selçuklular döneminde kullanılmıştır. Bu dönemde Suriye, Irak ve Doğu Anadolu'da büyük Türkmen yerleşim birimleri kurulmuş ve 11. yüzyılda Türkmenler Arran bölgesinde nüfusun yoğun bir kesimini oluşturmuştur (günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir parçası olan doğu Transkafkasya'da bir ortaçağ tarihi ve coğrafi bölgesi).

Türkmenler, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin yönetici boylarından gelen Yıva ve Bayandur boylarını içermektedir. Akkoyunlu Devleti'nin düşüşünden sonra Türkmen aşiretleri, kısmen kendi isimleri (örneğin Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Afşarlar, Kaçarlar) kısmen de tek bir Türkmen aşiretinin parçası altında birleşerek Safevilerin Kızılbaş aşiret konfederasyonuna katılmışlardır.

Karakoyunlular (1375-1468): Oğuz boyu Yıva'dan gelen Şii Türkmen hanedanı başkanlığındaki Oğuz Türk boylarının bir birliği olarak bilinmektedir. Karakoyunlu Devleti, Batı Asya'da şimdiki Azerbaycan, Ermenistan, Irak, İran'ın kuzeybatısı ve Türkiye'nin doğusunda mevcudiyetini sürdürmüş ve 14. yüzyılın sonunda Timurlularla savaşmıştır. Devletin başkenti Tebriz şehri olmuştur (Güney Azerbaycan, İran). Cihan Şah (hükümdarlığı 1436-1467), Karakoyunlu hükümdarlarından "padişah" unvanını alan ilk kişidir. Cihan Şah, Hakikî mahlasıyla Azerbaycan Türkçesinde yazan bir şair olarak da bilinmekteydi.

Karakoyunluların yönetim usulü birçok yönden Celayirlilerin yönetim usulünü andırmaktadır. 1467'de Muş şehri (Türkiye'nin doğusunda) yakınlarında Akkoyunlu konfederasyonu ile yapılan bir savaşta Karakoyunlu birlikleri yenilmiş ve toprakları Akkoyunlu Devleti'ne geçmiştir.

Akkoyunlular (1453-1501): Oğuz boyu Bayandur'dan gelen Sünni Türkmen hanedanı liderliğindeki Oğuz Türk boylarının bir birliğidir. 1402'de Timur

onlara Diyarbakır (Türkiye'nin güneydoğusunda) çevresindeki tüm bölgeyi vermiştir. Doğu Anadolu, İran, Irak, Ermenistan ve Azerbaycan'da hüküm süren Akkoyunlu Devleti'nin başkentliğini Tebriz yapmıştır (Güney Azerbaycan, İran).

15. yüzyılın sonlarında feodal çekişmeler ve iç huzursuzluk nedeniyle zayıf düşen Akkoyunlu Devleti, 1501 yılında Safevi Devleti'ni kuran İsmail Safevi (Uzun Hasan'ın anne tarafından torunu) kumandanlığındaki Kızılbaşlar tarafından yenilgiye uğratılmış ve Akkoyunlu Devleti'nin fethettiği tüm topraklar Safevi Devleti'nin eline geçmiştir.

Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı Uzun Hasan, sufi dervişleriyle yakın ilişkiler içinde olduğu gibi, kızkardeşi Hatice Begüm, Şeyh Cüneyd (Şeyh Haydar'ın babası) ile, kızlarından biri olan Martuza Begüm (Safevi sarayında Alemşah adıyla biliniyordu) ise Erdebil Safevi tarikatının lideri Şeyh Haydar (Şah İsmail Hatayi'nin babası) ile evlenmiştir. Uzun Hasan, Erdebil'in Safevi şeyhleriyle ittifakını güçlendirmek için Şiilere yönelik şiddeti de yasaklamıştır. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin bir parçası olan Oğuz Türk boyları akraba olup aralarındaki tek fark Karakoyunluların Şii, Akkoyunluların ise Sünni olmasıdır.

Safeviler (1501-1736): Safevi Devleti'nin hükümdarları olan Şah Hanedanıdır. Bu hanedanın ilk hükümdarı, Erdebil şehrinde (Güney Azerbaycan, İran) doğan I. Şah İsmail'dir (1487-1524). Safevi Devleti'nin toprakları şimdiki Azerbaycan, İran, Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Afganistan, Kuveyt, Bahreyn, Pakistan ve Irak ile Türkiye'nin doğusunu, Suriye'nin doğusunu, Özbekistan'ın güneyini ve Tacikistan'ın güneyini kapsamaktaydı.

Orta Çağ kaynaklarında daha ziyade Kızılbaş Devleti (Farsça *Dovlet-e Kyzylbash*) adı ile anılan Safevi Devleti'nin başkenti Tebriz (Güney Azerbaycan, İran) şehriyken, daha sonra Kazvin ve ardından da İsfahan olmuştur. Safeviler kendilerini Sasani unvanıyla "Şehinşah" (kralların kralı) olarak ilan etmiştir. İsmail, kendisini büyükbabası Uzun Hasan'ın meşru varisi olarak görmüştür. Kızılbaşların etnik ilke yerine devlet dini ilan etmek suretiyle ön plana çıkardıkları Şiilik, Safeviler döneminde Azerbaycan ve İran'da baskın dini akım olmuştur.

Safeviler Devleti'nde Azerbaycan Türkçesi saray, ordu, yargı ve şiir dili; Farsça ise yönetim ve edebiyat dili olarak görülmüştür. Sikkelerin üzerindeki yazılar Farsça basılıyordu. Sovyet Doğubilimci İ.P. Petruşevski, ilk Safevi şeyhlerinin Erdebil'de yaşadıklarını ve anadillerinin Azerbaycan dili olduğunu aktarmıştır.

Safevi Hanedanından I. Şah Abbas (1571-1629), Kızılbaş otorite sahiplerinin nüfuzunu etkisiz hale getirmek için Şahsevenler (Şah'ı seven) adında yeni bir aşiret birliği kurmuştur. Devletin her yerinden farklı ancak çoğunlukla Türk kökenli kabilelerden binlerce savaşçı bu birliğe katılmıştır. I. Abbas'a biat eden her savaşçı, aşiret veya aşiret topluluğu kendisini Şahseven ilan edebilmekteydi. Yunsur Paşa ve Ayrum aşireti soyundan gelenlerin, kendilerini Şahseven olarak ilk tanımlayanlar arasında olduğu kabul edilmektedir. Bazı kaynaklarda, onların Gence ve Karabağ'dan 3.000 kapalı arabayla Güney Azerbaycan'a göç ettikleri geçmektedir. Daha öncesinde ise 1301 yılında Konya Selçuklu Devleti'nin düşmesiyle Anadolu'dan Azerbaycan'ın kuzey bölgelerine gelmişlerdir.

Safevi Hanedanının son şahı I. Sultan Hüseyin (1668-1726) dindar bir hükümdar olup, onun döneminde tasavvufa karşı yasalar sertleştirilmiş, alkol ve afyon tüketimi yasaklanmış ve kadınların halka açık yerlerdeki davranışlarına kısıtlamalar getirilmiştir. Valilere ise şeriat kanunlarına göre hareket etmeleri emredilmiştir.

Şii mezhebinin devlet düzeyinde yaygın hale getirilmesi, Sünni Müslümanlara, Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı hoşgörüsüzlüğün artmasına neden olmuştur. Başka hoşnutsuzlukların da yol açtığı sorunlar neticesinde her yerde ayaklanmalar patlak vermiş ve Şah 1722'de Afgan isyancılar tarafından tahttan indirilmiştir. 1729'da ise komutan Nadir, İran'ı terk eden Afganları mağlup etmiştir.

Afşarlar (1729-1796): İran'da (1729-1796) ve ardından Horasan'da (1750-1796) hüküm süren Afşarlar Hanedanının kurucusu Nadir, Türkmen Afşar aşiretinin Kırklı boyuna mensup bir Kızılbaş'tır. Napolyon Bonapart, Feth Ali Şah'a yazdığı bir mektupta kendisinin Nadir Şah'ın bir takipçisi olduğunu belirtmiştir. İosif Stalin de Korkunç İvan ile birlikte Nadir'i öğretmeni saydığını ifade etmiştir.

Nadir, Urmiye Gölü'nün (Güney Azerbaycan, İran) güney kıyılarını Afşarların vatanı olarak görmüştür. Türkmen kökeninden gurur duyarak hayatı boyunca Türk kimliğini güçlü bir biçimde koruyan Nadir'in anadili de Türkçe idi. Ünlü Doğubilimci V.Minorsky'ye göre Nadir, diğer Afşarlar gibi Oğuz dilinin güney Türkmen lehçesini konuşmuştur. Sovyet Doğubilimci Akop Papazyan ise Kızılbaş olan Nadir Şah'ın anadili olarak Azerbaycan dilini kullandığına dikkat çekmiştir.

Nadir'in ölümünden sonra İran'da (Horasan hariç) iç karışıklıklar çıkmış ve böylece Kürt Zend aşireti (1753-1794) temsilcileri iktidarı ele geçirmiştir.

Kaçarlar: Bir Türkmen boyu olan Kaçarlar, “Rus ve Sovyet İmparatorluklarının Etnohistorik Sözlüğü”ne göre Azerbaycan Türklerinin alt etnik grubudur. 1796’da Ağa Muhammed Kaçar, Afşar hanlarının eski ikametgâhı olan Tahran’ı Kaçar devletinin başkenti yapmıştır. Tahran, stratejik konumu nedeniyle ilk olarak bir Safevi garnizonu ve kuzey kapısı olarak ortaya çıkmıştır. Selçuklu Devleti’nin ilk başkenti olan Rey antik kenti, Tahran’a 10 km uzaklıkta bulunmaktadır. Kaçarlar zamanında tahtın varisleri Azerbaycan valisi olarak görevlendirilirdi. 1553-1554 yıllarında I. İsmail’in oğlu I. Şah Tahmasb (1514-1576), Tahran’da 114 (Kur’an’da bulunan sure sayısınca) top kulesi ile surlar inşa ettirmiştir.

Gülüstan Antlaşması’nın (1813) ve Türkmençay Antlaşması’nın (1828) imzalanması ile sonuçlanan Rus-Kaçar savaşlarından sonra Kaçar Devleti Doğu Gürcistan, Dağıstan, Ermenistan ve Kuzey Azerbaycan’ı kaybetmiştir.

Yakın çağ İran tarihinin en uzun ve üç bin yıllık İran tarihinin süre anlamında en uzun üçüncü yönetimi (47 yıl) Nasireddin Şah Kaçar (1831-1896) dönemi olmuştur. Nasireddin Şah Kaçar (1831-1896), 12 yaşına kadar sadece Azerbaycan dilini bilmekteydi. 17 yaşında şah olarak tahta çıkmıştır. Son Kaçar hükümdarı Sultan Ahmed Şah ise 31 Ekim 1925’te tahttan indirilerek yerine Rıza Han Şah ilan edilmiştir.

Petruşevski, Kaçar boyu hakkında şunları yazmıştır: “Saray tarihçisi Abd ar-Rezak Dumbuli’nin (1763-1828) aktardığı kabile geleneğine göre Kaçar boyu, Moğol döneminde Sulduz, Celayir ve Tangut olmak üzere üç boyun parçalarının birleşmesi sayesinde oluşmuştur.” (İ.İ. Petruşevski – “16.-19. Yüzyıllarda Azerbaycan ve Ermenistan’daki Feodal İlişkilerin Tarihi Üzerine Yazılar”).

Tangutlar, Xi Xia Devleti’nde ya da bazı bilginlerin tabiriyle batıda Uygurlara ve kuzeyde Moğollara komşu olan Tangut Krallığı’nda yaşıyordu. Tangutlar, devletlerine eski Hun Krallığı Xia’nın adını vermiştir. Xi Xia adı, Batı Xia, yani “Hunların tarihi topraklarının batısında” anlamına gelmektedir. Çin Seddi, Hunlara karşı koruma sağlaması amacıyla M.Ö. 3. yüzyılda inşa edilmiş; böylece Tangut toprakları da duvarın arkasında kalmıştır. Bu durum, Tangut Krallığı’nın Hunlarla, yani Türklerle de ilişkili olduğu anlamına gelmektedir. Günümüzde küresel bilim camiasında en popüler ve az çok kanıtlanmış olan hususlardan biri, Hunların kökenine ilişkin Türk teoridir. Çin kaynakları, Türklerin Hunların torunları olduğunu kesin olarak ifade etmektedir.

Tangutların etnik oluşumunda, Moğol ve Kafkas özelliklerinin bir karışımı gözlemlenmektedir. Rus gezgin ve coğrafyacı Grum-Grjımaylo (1860-1936), Ganzhou Tangutu’nun (Tibet) günümüz türünün Moğol’dan çok Kafkasya’ya daha yakın olduğunu ifade etmiştir.

18. yüzyılın başlarında Rusya, ‘Doğu’ meseleleriyle aktif olarak ilgilenmeye başlamış ve Rus siyasi ve bilimsel elitinin gözdesi olan Ermeniler, amaçlanan faaliyetlerine başlamıştır. Osmanlı topraklarındaki Müslümanlar arasında ve Safeviler Devleti’nde yaşayan Ermeniler de onlara katılmıştır. Yaşadıkları

topraklarda kullanılan yerel dillere, hayat tarzına ve yaklaşımlara hâkim olan Ermeniler önemli devlet görevlerini işgal etmekle birlikte hükümdarların hoşgörüsünden yararlanmış ve özgürce hareket ederek bölge ülkelerinin topraklarında serbestçe ticaret yapmıştır. 18. yüzyılın başından itibaren ise bölgedeki Ruslaştırmanın etkisi iyiden iyi hissedilir hale gelmiştir. Büyük Petro, kuzeyde Astrahan'dan başlayıp Derbent, Bakü, Lenkeran, Gilan ve Mâzenderan'a kadar Hazar bölgesine başta Ermeniler ve Gürcüler olmak üzere aynı inanca sahip Rusları ve Hristiyanları yerleştirmiştir.

19. yüzyılda Büyük Britanya ve Rusya'nın Kaçar Devleti'ne olan ilgisi, doğal kaynaklar üzerinde kontrol, ticaret ve dış politika ilişkileri dâhil olmak üzere yeni bir biçim almıştır. Giderek daha fazla borçlanmaya başlayan Kaçar Devleti, Rusya ve İngiltere'den aldığı kredilerle de ekonomiyi canlandırmayı başaramamıştır. Tütün endüstrisi üzerindeki tekel haklarını, telgraf hatlarının inşasını, denizciliği ve bankaların kurulmasını içeren İngilizlere verilen tavizlerin de ekonomiyi iyileştirmesi mümkün olmamıştır. Kaçar Devleti, yönetim kademelerinde önemli mevkiler işgal eden ancak Rusya ve İngiltere'nin ajanı olan Ermenilerden ötürü adım adım uçuruma sürüklenmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Ağa Yakub Kutuli: Feth Ali Şah Kaçar haremının baş hadımı.
- Mirza Yakub (1785-1829): Harem ağası ve Şah hazinesinin yöneticisi.
- Hüsrev Han (Kaytmazyants) ve Manuçehr Han (Yenikopolyan): Şah'ın hadımları.

Baş Hadım; Mirza Yakub, Hüsrev Han ve Manuçehr Han'a, Şah'ın sarayına ve haremine tedarik sağlayacak bir ticaret şirketi kurmaları talimatını vermiş; böylece kısa sürede zengin olmuşlardır. Tiflis Ermenileri olan Hüsrev Han ve Manuçehr Han daha sonra vali olarak atanmıştır. 1501'den 1813'e kadar Tiflis şehri ile Gürcistan'ın ana kısmı önce Safevi ve Afşarların, ardından da Kaçar devletinin bir parçası haline gelmiştir.

Mirza Yakub Markaryan, Şah'ın ikinci hadımıdır. 1829'da baş haznedar, değerli taşların koruyucusu ve ikinci hadım Mirza Yakub Markaryan ve Rus elçiliği kâtabi Rüstem Bensayan (Rüstem Bey) ile anlaşarak Şah'ın hazinesini soymuştur. Haremden iki Ermeni kadını aldatarak Rus Büyükelçiliğine gönderilmiş; Şah ise Baş Hadımın ve haremden iki Ermeni kadının iade edilmesini istemiştir. Ancak Rusya Büyükelçisi Griboyedov bu isteği reddetmiş; ardından yaşanan olaylar sırasında öfkeli bir kalabalık Büyükelçilik binasını basarak Griboyedov'u, elçilik çalışanlarını ve hadımı öldürmüştür.

Mamikonyan-Epikopolyan boyundan Manuçehr Han (?-1846), önceleri sarayda tören düzenleyici, daha sonra vali olarak görev yapmıştır.

Manu ehir Han'ın kardeşi Mamikonyan-Epikopolyan boyundan Süleyman Han (?-1852), asker toplamak ve ayaklanmaları bastırmakla görevli idi.

Süleyman Han'ın oğlu Mamikonyan-Epikopolyan boyundan Neriman Han (1826-1885) diplomat ve memurdu.

Nasıreddin Şah'ın (1831-1896) emir subayı, Mamikonyan-Epikopolyan boyundan Süleyman Han'ın oğlu Cihangir Han (1828-1890) Sanayi Bakanı idi.

Set Han Astvatsaturyan (1780-1842) işadamı, Büyük Britanya Büyükelçisi, Feth Ali Şah'ın askeri danışmanı, Veliht Prens Abbas Mirza'nın yakın arkadaşı idi.

Set Han'ın oğlu General Satur Han (1820-1905) Rusya elçisi ve Şah Muzafferredin Kaçar'ın (1853-1907) danışmanı idi. Kafkas Valisi İmparator I. Nikolas'ın (1862-1881) dördüncü oğlu, Devlet Konseyi Başkanı (1881-1905) idi ve Büyük Kınıyaz Mihail Nikolayeviç'in (1832-1909) yakın arkadaşıydı.

Daut Melik Őahnazaryan (? -1853), Mirzacan Daut Han (? -1865), Hovhannes Han Maseyan (1864-1929) diplomat ve Kaçarların memuru olmuşlar.

General Hovhannes Han Ağ alyan (? -1914) diplomat idi.

Davidhanyan Ailesi

David Han (1795-1851) diplomat, Kaçar devlet memuru ve Şah'ın kraliyet Doktoru idi.

Davidhan'ın erkek kardeşi Markar Khan Davidhanyan, 1804-1848 yıllarında Maliye Bakanı ve Feth Ali Şah'ın yakın arkadaşı idi.

Davidhan'ın erkek kardeşi General Martiros Han Davidkhanyan (1843-1905), Kazak tugayı Genelkurmay Başkanı ve Kaçar muhafızlarının komutanı idi.

Martiros'un oğlu, General Eskander Han Davidhanyan Kazak tugayının komutan yardımcısı idi.

Sarkis Han Davidhanyan (1846-?), Kaçar döneminde İrani bir generaldi.

Sarkis'in oğlu General Megerti  Han Davidhanyan, devlet adamı idi.

General Aleksander Han Sethanyan (1865-1953), Martiros Han Davidhanyan'ın damadı ve Set Han ailesinden General Tsatur Han'ın oğlu idi.

1905-1911 yılları arasında Kaçar Devleti'nde ülkenin mali ve ekonomik alanında yabancılardan h kimiyetinin neden olduğu bir devrim gerçekleşmiş; bu esnada başta İran Azerbaycanı olmak üzere kuzey vilayetleri devlet karşıtı hareketin merkezi haline gelmiştir. Devrim sırasında meclis (parlamento) oluşturulmuş ve anayasa kabul edilmiştir.  lke,  arlık Rusya ile Büyük Britanya arasında nüfuz alanlarına bölünmüştür. Devrime 200 kadar Ermeni Taşnak katılmıştır (Taşnaksutyun, 1890'dan bu yana bir Ermeni siyasi partisidir). Partinin aktif üyelerinden biri, geçici hükümetin (1909-1912) silahlı kuvvetlerinin başkomutanı Yeprem Han Davtyan (1868-1912) olup, 1910'da Sattar Han'a (1860-1914) bir saldırı düzenlemiştir (Rus ve Batı Avrupa

basınında Settar Han'a "Azerbaycan Pugaçevi" ve "İran Garibaldi" adı verilmişti).

Parlamento Ulusal Konseyi'nin müzakereler için Tahran'a davet etmesi üzerine Sattar Han, silah arkadaşlarıyla birlikte 3 Nisan 1910'da Tahran'a gelmiştir. 7 Ağustos 1910'da Yeprem Han (Şah rejimine karşı mücadelede Sattar Han'ın destekçisiydi) başkanlığındaki geçici hükümetin silahlı bir müfrezesinin saldırısı sonucu Sattar Han ciddi şekilde yaralanmış, 300 kadar destekçisi öldürülmüştür. Yeprem Han, 1912'de Hamedan yakınlarında Kaçar yanlısı bir müfrezeyle girdiği çatışmada öldürülmüş; Sattar Han ise 1914'te Tahran'da aldığı yaralardan ötürü hayatını kaybetmiştir.

1920'de Şeyh Muhammed Hiyabani'nin (1880-1920) liderliğinde, Kuzey İran'ın tamamında hükümete ve onu destekleyen İngilizlere karşı bir ayaklanma olmuş, ancak aynı yıl Tebriz'de (Güney Azerbaycan, İran) bu isyan bastırılmıştır. Yine Haziran 1920'de Sovyet Rusya'nın yardımıyla Hazar Denizi'nin güneyindeki Reşt (Gilan'ın merkezi) şehrinde Eylül 1921'e kadar varlığını sürdüren Gilan Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

12 Aralık 1925'te Kaçar Hanedanının tahttan indirilmesinin ardından tarihe Şehinşah Rıza Pehlevi olarak geçen Rıza Han (1878-1944) tahta çıkarak modern İran'ın kurucusu unvanını kazanmıştır. 1935 yılında Rıza Şah tarafından ilan edilen ülkenin adı "Aryanların ülkesi" anlamına gelmektedir.

Bazı kaynaklara göre Rıza Pehlevi, 16 Mart 1877'de Mâzenderan eyaletinin Sevadkuh şehristanının Alaşt köyünde doğmuştur. Babası küçük bir toprak sahibi ve kalıtımsal bir subay olan Pehlevi'nin annesinin Azerbaycanlı olduğuna dair güçlü iddialar olmasına rağmen bazı araştırmacılar onun bir Türk değil, bir Mâzenderanlı olduğunu ifade etmektedir. Kimi kaynaklara göre ise Rıza Pehlevi, 15 Mart 1878'de Mâzenderan eyaletinin Savadkuh şehristanının Alaşt köyünde Türkçe konuşan bir askeri ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Annesi Nuşafirin Ayromlu, Azerbaycan Ayrumlu kökenlidir. Rıza Şah'ın Eşlerinden biri olan Tâcülmlük (kızlık soyadı Nimtaç Hanım) da Ayrumlardan gelmekteydi. Bazı kaynaklara göre Pehlevi'nin annesinin ailesi Gürcistan'dan gelen Müslüman bir göçmendir. Rıza Han'ın ataları, Rus işgalinden sonra Kafkasya'dan göç etmiş ve Alaşt köyünde bir arazi almıştır. Büyükbabası Murad Ali Han (Kaçar ordusunda yüzbaşı) 1856'da Herat kuşatmasında öldürülmüştür. Babası Abbas Ali Han (Kaçar ordusunda binbaşı) ise Sevadkuh alayının bir parçası olarak 1856'da Herat kuşatmasına katılanlar arasında yer almıştır. Rıza Pehlevi'nin kayınpederi Teymur Han Ayrumlu, İran Kazak tugayında (1878-1920) bir general olup, Teymur Han'ın yeğeni General Muhammed Hüseyin Ayrumlu da İran Kazak Tugayı'nda görev yapmış, sonra-

sında 1931’de Pehlevi Devleti’nin ulusal polisinin başına geçerek Rıza Şah’ın sağ kolu haline gelmiştir.

Rıza Han; Mâzenderan Alaştı lehçesi, Farsça, kırık Rusça ve yakınlarından oluşan bir çevrede Türkçe dâhil olmak üzere birçok dil konuşabilmekteydi. Rıza Pehlevi, kariyerine İran Kazak Tugayı’nda er olarak başlamış, 1898’de subaylığa ve 1919’da da generalliğe yükselmiştir. Kazakların eşlik ettiği Nasıreddin Şah Kaçar’ın 1878’de Transkafkasya’ya yaptığı bir gezi onun üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. İsteği üzerine Rus yetkililer, bir Kazak tugayı oluşturmak için Rus subayları göndermiş ve 1920 yılına kadar Rus subayları tugayı komuta etmiştir. Askere alma işlemleri Kazvin bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Farslar ve Gilanlar arasından az sayıda kişi askere kabul edilirken, ağırlıklı olarak Azerbaycan eyaletinde yaşayan Türkler tercih edilmiştir.

Safeviler ve Kaçarlar döneminde Zerdüştlerin büyük çoğunluğu Müslümanlığı kabul etmiş; etmeyenlerin bir kısmı ise Hindistan’a göç ederek İranlılar olarak bilinen ikinci büyük Hint Zerdüşt topluluğunu oluşturmuştur. Pehlevi Hanedanının hükümdarlığı döneminde Zerdüştler, İran’da en çok zulüm gören azınlıklardan biri ve İran milliyetçiliğinin bir sembolü haline gelmiştir.

Tüm bunlara ek olarak Rıza Şah, İslam öncesi dönemin mirasını güncelleyecek ve toplum hayatının tüm yönlerinin modernleşmesini sağlayacak Neo-Ahemeniş (Fars milliyetçiliği) ideolojisini aktif olarak uygulamış. Modernleşme konusunda Mustafa Kemal Atatürk’ün Türkiye’de hayata geçirdiği reformist hareketi örnek almıştır.

Rıza Pehlevi, kadınların eğitimine izin vermiş, okulları dinî denetimden çıkarmış, memurlara Avrupa tarzı giysiler giymeleri emredilmiş, en sert ve düşmanca tutuma sahip temsilcilerin bazıları idam edilmiştir.

Rıza Şah, Şiiğin siyasi ideolojisinin iktidarı güçlü kılmak için kullanılmayacağı anlamış ve giderek milliyetçi bir Fars rengine bürünen monarşik geleneğe dayanmıştır. Böylece 20. yüzyılın başında monarşistler arasında, ülkenin tüm halklarının “tek bir İran ulusu” olduğu anlamına gelen “Pan-İranizm” kavramı yaygın biçimde benimsenmiştir. Fars kültürünün ve dili-nin Fars olmayan nüfus arasında yayılmasına Pan-İranizm ideolojisinde özel bir önem verilmiş, buna istinaden Azerbaycanlıların yaşadığı bölgelerde halk eğiti-minde, basında ve bü-ro işlerinde Azerbaycan dilinin kullanılması yasaklanmıştır.

1979 yılının Şubat ayına gelindiğinde İslam Devrimi monarşiyi devirmiş ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. İran’ın son Şahı Muhammed Rıza Pehlevi ülkeyi terk etmiştir. İran’daki bu devrim, ülkenin tüm halkları için “Şii İslam” olarak tanımlanan birleştirici bir ideoloji sunmuş olsa da sistemde tutarsızlıklar da mevcuttur. İslam Devrimi’nin ideologlarından biri olan filozof Ali Şeriatî’nin

(1933-1977) takipçisi İslami sosyalistler toplumsal eşitliğe ve kardeşliğe dayalı sınıfsız bir toplumu savunarak, etnik azınlıkların yerel özyönetim haklarının gerçekleştirildiği ve ulusal dillerde okul sistemlerinin geliştirildiği özerk yapılar talep etmişlerdir.

Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin saltanatının son yıllarındaki din adamlarının önde gelen temsilcilerinden ve beş büyük ayetullahtan biri olan, Azerbaycan'ın özerklik hareketinin lideri Muhammed Kazem Şariatmedari (1905-1986) birleşik bir İran çerçevesinde ulusal azınlıkların özerk hakları için çağrıda bulunmuştur. 1962'de Büyük Ayetullah Borujerdi'nin ölümünden sonra İran, Pakistan, Hindistan, Lübnan, Kuveyt ve ayrıca bazı Basra Körfezi ülkelerinde geniş bir takipçi kitlesiyle en etkili merci-i taklidlerden biri olmuştur.

Not:

Ayetullah, Caferî Hukuk Okulu (mezhep) temelinde İslam hukuku meselelerinde bağımsız olarak karar verme yetkisine sahip Şii teologların (müçtehitler) onursal bir unvanıdır.

Müçtehit, din ve İslam hukukunun önemli meselelerinde fetva (karar) verme yetkisine ve hakkına sahip üst düzey bir fakihdir (İslam ilahiyatçısı). Diğer ilahiyatçıların yargılarına değil, yalnızca ayetlere ve güvenilir hadislere (Hz. Muhammed'in [sav] Müslüman toplumun yaşamının çeşitli dini ve yasal yönlerini etkileyen sözleri ve eylemleri) itibar etmekle yükümlüdür. En basit tabirle bir müçtehit, en yüksek derecede bir ilahiyatçıdır.

Caferi mezhebi, On İki İmamcı Şiiilerin takip ettiği İslam hukuku okuludur. Mezhebin kurucusu, Şiiiler tarafından altıncı kusursuz imam olarak saygı duyulan İmam Cafer ibn Muhammed el-Sâdik'tır.

Şiiiler, Ali ibn Ebu Talib (Hz. Muhammed'in [sav] kuzeni, damadı ve arkadaşı) ve onun soyundan gelenleri (imamlar) Hz. Muhammed'in (sav) tek meşru mirasçıları ve ruhani halefleri olarak tanıyan ve çeşitli toplulukları birleştiren bir İslam mezhebidir.

İran, Azerbaycan, Bahreyn, Irak ve Lübnan'da ağırlıklı olarak yaygın olan Şiiilikte "On İki İmamcı Şiiiler" kavramı hâkim akımdır. Ayrıca Yemen, Afganistan, Türkiye, Suriye, Kuveyt, Pakistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Tacikistan'ın güneybatı bölgelerinde de yaygındır.

Merci-i taklid, hukuk ve teoloji konularında dini otorite olarak kabul edilen ve yasal kararlar alma hakkına sahip olan Şii ruhani liderlerin (müçtehitlerin) en yüksek dini rütbesidir. Merci-i taklidin emirleri, Şii toplumunun tüm üyeleri için bağlayıcıdır. İran'daki son merci-i taklid, Muhammad Kazem Şariatmedari, Ruhullah Humeyni (1900-1989) ve Seyyid Ebu al-Gasım el-Hoyi (1899-1992) idi. Şariatmedari ve el-Hoyi Azerbaycanlı, Humeyni ise Fars kökenlidir.

El-Hoyi, Pehlevi rejimini açıkça eleştirirken, bir yandan da Humeyni'yi ve onun İran'daki İslam Devrimi'ni desteklemeyi reddetmiştir.

Ruhullah Humeyni rejimi (1979-1989) halkların ve muhalif grupların bağımsızlığını bastırmıştır. Bu yıllarda ülkede herhangi bir sosyal sürece müdahale edebilen ruhani bir lider ve Şii din adamlarını temsil eden uzmanların başkanlık ettiği bir teokrazi (laik ve ruhani gücün bir araya getirildiği) kurulmuş, dinî normlar herkes için zorunlu hale gelmiştir.

Ruhullah Humeyni'nin 1989'da ölümünün ardından Azerbaycan Türkü kökenli Seyyid Ali Hüseyini Hamanei, İran'ın ruhani lideri olarak seçilmiştir. 1980 yılında İran İslam Devrimi'nin hemen ardından 1988 yılına kadar süren İran-İrak savaşı başlamış; bu zor dönemde (1981-1989) Hamanei cumhurbaşkanlığı görevini, Mir Hüseyin Musevi Hamene ise başbakanlık görevini yürütmüştür. Her ikisi de Azerbaycanlı olup Hamanei ve Musevi'nin babaları amca çocuklarıdır. Ali Hamanei'nin teyzesi ise 1920'de İran Azerbaycan'ında Şah rejimine karşı ulusal kurtuluş hareketinin lideri olan Muhammed Hiyabani'nin (1880-1920) eşi idi.

1979'da İslamcıların iktidara gelmesiyle İran İslam Cumhuriyeti'nin ideolojik hedeflerinden biri, devrimi tüm Ortadoğu'ya yaymak olmuştur. Bunun için, milis birimlerinin oluşturulduğu komşu devletlerin Şii toplulukları üzerindeki etkiyi güçlendirmek üzere politikalar geliştirilmek suretiyle, komşu devletlerin siyasetinde dolaylı olarak yer alınması ve etkili bir bölgesel oyuncu olunması planlanmıştır. Kudüs'ün (Kudüs Kuvvetleri) oluşumunda kendisine önemli bir rol biçilen Lübnan, İran'ın nüfuzunun yayılması için ilk platform olarak belirlenmiştir. İslam Devrim Muhafızları Kolordusu (IRGC) adındaki askerî özel kuvvetler birimi, İran toprakları dışında özel operasyonlar yürütmekten sorumludur. Bugün İran İslam Cumhuriyeti, Lübnan'da (İran'ı örnek alan bir İslam devleti kurulmasını savunan) paramiliter Şii örgüt Hizbullah'ı ve 2007'den beri de iktidar partisi olduğu Gazze Şeridi'ndeki Filistin İslami Hareketi Hamas'ı desteklemektedir. Hizbullah savaşçıları, İran Devrim Muhafızları Kolordusu savaşçılarıyla birlikte Suriye'de Beşar Esad'ın yanında savaşmaktadır. Ayrıca IRGC, ağırlıklı olarak Şii savaşçılardan oluşan Irak "Haşd el-Şaabi" örgütünü desteklemektedir. Yine İran, militarize edilmiş Şii Zeydîler grubuna ("Husiler", Zeyd'in yandaşları, beşinci Şii İmam Muhammed el-Bakir'in kardeşi) açık askeri ve mali destek sağlamaktadır.

16 Eylül 2022'de Mahsa Amini adlı bir kadının "uygunsuz şekilde başörtüsü taktığı" iddiasıyla Eğitimci Devriyesi tarafından taşlanarak öldürüldüğü iddiasının ardından İran'da, İran devlet sistemine karşı protestolar ve isyanlar başlamıştır. ABD, İngiltere ve Avrupa Birliği İran halkına destek vererek, İran İslam Cumhuriyeti yönetimini protesto hareketine katılanlara karşı şiddet uygulamakla suçlamıştır. İran yönetimi bir kez daha baskıcı tavrını ortaya koymuş ve tutuklamalar, yargılamalar ve idamlar yapılmıştır. Bu süreçte 573 kişi öldürülmüş, 18.553 kişi de tutuklanmıştır. Gerçekleştirilen protestolar

neticesinde “ahlak polisi” birimi kaldırılmıştır. Görünümüne bakıldığında, İran’da bu ve benzeri sivil eylemlerin süreklilik arz edeceği söylenebilir.

Ekonomik durum ele alındığında, enflasyonun ve devalüasyonun nüfusun satın alma gücünün düşmesine neden olduğu açıktır. Ülkede birkaç yılda bir tekrar eden ve fiyatlarda kontrolsüz sıçramalara yol açan bir şok enflasyon yaşanmaktadır. 2018’den itibaren yıllık enflasyon oranı %40 civarında iken, 2023 tahmininin %50 olduğu belirtilmektedir. Öte yandan petrol gelirleri, hükümet harcamalarındaki büyümenin gerisinde kalmaktadır. İran’ın askeri amaçları ve yurtdışındaki operasyonları için büyük fonlar tahsis etmesi, durumun ciddiyetini ortaya koymasından önem arz etmektedir. Hükümet bu anlamda işletmelerin ve şirketlerin kârlarını azaltan vergi gelirlerine giderek daha fazla ağırlık verirken, ülkedeki birçok şirket ise iflas başvurusunda bulunmaktadır. Olayların bu yönde gelişmesinin gelecekte ekonomik bir felakete yol açabileceği düşünülmektedir.

İran’ın ABD ve İsrail ile ilişkileri, bu ülkelerin İran’daki stratejik ve askeri hedeflere her an füze ve hava saldırıları düzenleyebildikleri bir gerginlik seviyesine ulaşmıştır. Örneğin, 2023 yılının 28 Ocak’ını 29 Ocak’a bağlayan gece, İran’daki birkaç şehir kimliği meçhul insansız hava araçları tarafından saldırıya uğramış; “kamikaze drone” olarak tabir edilen silahlar ile savunma ürünleri üreten fabrikalar, askeri üsler ve askeri depolar hedef alınmıştır. İranlı yetkililer, İsfahan’da insansız hava araçları için mühimmat üreten bir fabrikaya havadan saldırı düzenlendiği haberini doğrularken, yabancı ajanslar yerel kaynaklara atıfta bulunarak, hava saldırısı sonucunda askeri tesislerin ağır hasar gördüğünü iddia etmiştir. İran hava savunma sisteminin saldırıyla başa çıkamadığı ve insansız hava araçlarının Tebriz’de “Şahid” adındaki insansız hava araçları üreten bir fabrikayı, Melerd’deki bir mühimmat deposunu ve diğer tesisleri vurmayı başardığı ve patlama seslerinin Tahran, Kerec, Dezful ve Hamedan’dan duyulduğu söylenmiştir. Yerel kitle iletişim araçları, İsfahan ve Doğu Azerbaycan’da yangın çıktığı yönünde haberler servis etmiştir.

İran’daki sıkıntılı durum Azerbaycanlılar, Kürtler ve Beluciler gibi ulusal azınlıkların özerklik veya tam siyasi bağımsızlık çabalarıyla da derinleşmektedir. Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları Doğu Azerbaycan (Tebriz şehri), Batı Azerbaycan (Urmiye şehri), Erdebil ve Zencan vilayetlerindeki protestolar ülke genelindeki duruma kıyasla daha sakinidir. Bu vilayetlerde yaşayan Türklere “Azeri” dense de bu illerin sakinleri kendilerini “Türk” olarak tanımlamakta, Farslar da “Türk” demektedir. Kazvin vilayeti nüfusunun %55’i, Hamedan vilayeti nüfusunun %59’u, Merkez vilayeti nüfusunun %50’si, Tahran vilayeti nüfusunun yaklaşık %30’u ve Kürdistan vilayeti nüfusunun %20’si Türk’tür. Batı Azerbaycan vilayeti nüfusunun

%30'unu oluşturan Kürtler, İran Kürdistanı'nın kültür merkezi olan Mahabad şehristanının Mahabad şehrinde yaşamaktadırlar.

İran'da Azerbaycan Türkçesi ile eğitim veren okul bulunmamaktadır. Bir buçuk milyonun üzerinde nüfusa sahip Tebriz şehrinin Azerbaycan dilinde yayın yapan televizyon kanalı, çocuklar için sabah programı ve 4 milyonun üzerinde nüfusa sahip Doğu Azerbaycan vilayetinin olayları ve hava durumu hakkında akşam haberleri programı sunmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran Türkleri açısından 7-8 Mayıs 1992'de Şuşa şehrinin ele geçirilmesi olayı hafızalara kazınmıştır. İran Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin arabuluculuğunda dönemin Ermenistan ve Azerbaycan liderleri, Tahran'da barış anlaşmasının temel ilkelerine ilişkin ortak bir bildiriye imzalarken, Ermeniler Şuşa'ya saldırmıştır. Dönemin Ermenistan Cumhurbaşkanı Danışmanı Vahan Papazyan, olaylardan on buçuk yıl sonra bile tüm olup bitenlerin açığa kavuşturulmasının imkânsız olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “Şuşa'dan haber geldiğinde ateşkes belgesi zaten hazırды. Elbette İranlıları garip bir duruma soktuk. Kabaca ifade etmek gerekirse, Ermenilerin ve İranlıların Azerbaycan'a komplo kurduğu söylenebilir”. (“Şuşa, 7-9 Mayıs 1992: Tüm Bunlar Nasıl Gerçekleşti” [ANI Armenian Research Center, May 7, 2020].

Azerbaycan Cumhuriyeti ve İran Türkleri, Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgal edildiği 28 yıl boyunca İran'ın hiçbir zaman Ermeni tarafını suçlamadığını ve Azerbaycan topraklarını terk etmesini asla istemediğine dikkat çekmektedir. Tüm bu yaşananların ardından 44 gün süren ve zaferle sonuçlanan savaştan sonra Azerbaycan ata topraklarını Ermeni işgalinden kurtardığında İran, Zengezur Koridoru'nun açılmasına karşı çıkmaktadır. Öyle ki, İran'ın Ermenistan Büyükelçisi Abbas Badakhshan Zohuri, İran ve Ermenistan'ın böyle bir koridorun açılmasına asla izin vermeyeceğini ifade etmiştir. İran'ın Kafan'da (Ermenistan), Ermenistan'ın da Tebriz'de (Doğu Azerbaycan vilayeti) konsolosluk açma hazırlıkları devam etmektedir. Ancak İran ve Ermenistan, 1944-1992 yılları arasında Bakü ile Erivan arasında Mincivan (Azerbaycan)-Mehri (Ermenistan)-Ordubad (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti) hattı üzerinden bir demiryolu bağlantısı olduğunu unutmuş gözükmektedir. Bölgede ayrıca Moskova-Bakü-Tahran demiryolu hattı da faaliyet göstermekteydi. 2020 yılı sonunda yolun Ordubad-Mehri-Horadiz bölümü Ermeniler tarafından tamamen ulaşıma kapatılmıştır. İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra (27 Eylül-9 Kasım 2020) Azerbaycan, demiryolunun ve karayolunun kendi topraklarındaki bölümlerini onarmıştır. Demiryolunun Ermenistan sınırları içindeki 43 km'lik bölümü ise olduğu gibi durmaktadır. Ermenistan Cumhuriyeti, Rusya ve Azerbaycan cumhurbaşkanları ile Ermenistan Başbakanı arasında imzalanan 9 Kasım 2020 tarihli üçlü anlaşmaya göre bu bölümün inşasını Ermenistan üstlenmişti.

Ermeni yanlısı politikanın ve Azerbaycan karşıtı açıklamaların İnan'ın kendisinde ayrılıkçılığı krkledeğini Tahran'ın anlaması gerekmektedir. İnan, Tebriz'in her zaman Tahran'a karşı muhalefetin merkez konumunda olduğunu ve 1908-1911 yıllarında, 1920'de ve 1941-1945 yıllarında vuku bulan ayaklanmaların Tebriz'de meydana geldiğini unutmamalıdır. İnan, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin varlığını her daim hatırında tutmalıdır (Kasım 1945-Aralık 1946). Ayrıca İnan, silahlı kuvvetleri dâhil, Azerbaycan Türklerinin her yerde var olduğunu da bilmelidir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Azerbaycanlı olan İnanlı askerî yetkilileri:

Tümgeneral Yahya Rahim Sefevi (1958): İslam Devrim Muhafızları Kolordusu (IRGC) Başkomutanı (1997-2007). şimdilerde Başkomutanın kıdemli askeri danışmanı.

Tuğgeneral Emir Hatemi (1965): İnan Savunma Bakanı (2017-2021). Hâlihazırda Başkomutanın askeri danışmanı.

Tümgeneral Mohammad Bageri (1960): İslam Devrim Muhafızları Kolordusu'nda (IRGC) komutanlık yapmıştır. 2016'dan beri İnan Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanı.

Tuğgeneral Aziz Nasirzadeh (1965): Hava Kuvvetleri Komutanı (2018-2021). Eylül 2021'den beri İnan Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkan Yardımcısı.

Tuğgeneral Abdullah Araki, Devrim Muhafızları Tugayı Komutanı, 2009'dan beri Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutan Yardımcısı.

Tahran, Azerbaycan Türkleri olmadan İnan'ın bir geleceğinin bulunmadığını kabul etmeli ve anlamlıdır. Bugünün İnan İslam Cumhuriyeti, fiilen ortak bir Fars-Türk devletidir. Gelecekte İnan İslam Cumhuriyeti'nin, eyaletlerin yasal zeminde desteklenen biçimde bir özerkliğe sahip olduğu federal bir devlete dönüşmesi olasıdır.